

PAUL PRESTON I L'HOLOCAUST ESPANYOL¹

JOSEP FONTANA
Universitat Pompeu Fabra

RESUM

Anàlisi crítica sobre el llibre de Paul Preston sobre la repressió i l'extermini que es va produir durant la Guerra Civil espanyola de 1936-1939 i després, tant a la zona dominada pels rebels com a la zona republicana. Hi destaquen les referències historiogràfiques que han tractat aquesta qüestió.

PARAULES CLAU

Guerra Civil espanyola, holocaust, extermini, repressió, franquisme, República.

Paul Preston and the Spanish holocaust

ABSTRACT

Critical analysis of Paul Preston's book on the repression and extermination occurring during the Spanish Civil War of 1936-1939 and afterwards, both in the zone dominated by the rebels and in the Republican zone. Of note are historiographical references that have dealt with this area.

KEYWORDS

Spanish Civil War, holocaust, extermination, repression, Franco's dictatorship, republic.

1. Text de la intervenció de Josep Fontana en l'acte de presentació a Girona, el 19 d'abril de 2011, del llibre de Paul PRESTON *L'holocaust espanyol. Odi i extermini durant la Guerra Civil i després*, Barcelona, Base, 2011.

Fa molt de temps que els que sabíem que Paul Preston estava treballant en aquest llibre esperàvem la seva aparició, convençuts que havia d'aportar-nos molt en un debat, el de la violència a la Guerra Civil, que estava massa obert. I la veritat és que penso que el resultat està pel damunt del que esperàvem; aquest no és solament un llibre important, sinó que es pot dir amb tota justícia que és necessari i indispensable.

Establir el balanç de la violència de la Guerra Civil ha estat una feina llarga i difícil. Va començar el coronel, general poc després, Ramón Salas Larrazábal, que presumia de donar «les dades exactes de la Guerra Civil» i sostenia que a la zona republicana les execucions i els homicidis havien sumat exactament 72.344, mentre que a la «nacional» només eren 57.662. Investigadors que estudiaven el tema ciutat per ciutat i província per província van començar molt aviat a denunciar les xifres del coronel: a Navarra, un col·lectiu que identificava les víctimes nom per nom en trobava tres vegades més que les que havia calculat Salas; a Còrdova n'hi havia també prop de tres vegades més; a Huelva i a Sevilla eren gairebé quatre vegades més. Treballs com aquests s'han anat realitzant en els darrers trenta anys en molts llocs i ens permeten d'arribar a una aproximació que mai no podrà esdevenir definitiva, perquè hi ha un gran nombre de víctimes, en especial les dels primers mesos de matances irregulars, que no van deixar testimoni ni memòria. A aquest esforç col·lectiu de recerca, que Preston reconeix explícitament en les notes a peu de pàgina i en els seus agraïments finals, ell hi afegeix, a més, les seves pròpies aportacions a l'estudi de la violència republicana, aclarint casos com el de Paracuellos o el de l'assassinat de Nin i d'altres acusats pels soviètics de trotskisme, un tema en què no hi havia, a diferència del que passa amb els crims del franquisme, una base de recerques anteriors de la mateixa densitat.

Del conjunt d'aquests materials en surt l'estimació global que ens proposa: unes 50.000 víctimes de la violència republicana i unes 150.000 de la franquista. Aquesta és la xifra dels assassinats i dels executats; no la dels morts de la guerra, a la qual s'han d'afegir els caiguts en combat, les víctimes dels bombardejos i les que van morir com a conseqüència dels estralls de la fam i de les malalties.

No n'hi ha prou, però, amb establir les xifres, que no són més que el punt de partida, sinó que cal situar-les en el marc dels dos bàndols enfrontats i en els diversos moments del conflicte. I és segurament la forma en què Preston realitza aquesta feina el que fa que el seu sigui un llibre important, que haurà de fer a partir d'ara la funció d'obra global de referència.

Em sembla, però, que hi ha una altra dimensió que el fa encara més rellevant. En les paraules inicials del pròleg l'autor ens diu que «l'objectiu d'aquest llibre és explicar, en la mesura del possible, què els va passar als civils i per què». I el «per què» és més difícil i arriscat d'esbrinar.

En l'estat actual dels nostres coneixements sembla clar que no es pot seguir discutint respecte de les dimensions i de les modalitats de la violència: el «què va passar» està prou establert. Però el que en un temps es debatia en el terreny de les xifres es planteja ara en la interpretació de la naturalesa d'aquesta violència. Tota una escola pretesament «demòcrata» està intentant colar-nos una visió que condemna la República com el franquisme, presentant-los com culpables en un nivell similar de responsabilitat.

L'autor d'un llibre recent sobre «la intransigència política en la segona república espanyola», que navega amb aquest rumb, respon a les crítiques que se li fan escudant-se en la neutralitat de la ciència, en els valors de la sociologia històrica, i passa revista, per justificar-se, a tota la llista dels seus *mâitres à penser*, que inclou des de nostàlgics del feixisme, com Renzo de Felice i Ernst Nolte, fins a un personatge políticament tan sinistre com Richard Pipes, un dels falcons més ferotges de la guerra freda.

És aquesta mateixa manera de veure les coses la que inspira les postures dels molts que critiquen avui l'esforç per a recuperar la memòria de les víctimes. L'Església, per exemple, s'ha manifestat repetidament en aquest sentit, excepte quan es tracta dels seus. El bisbe de Còrdova va signar el 20 de febrer de 2007 un decret per a iniciar el procés de beatificació de 123 «màrtirs de la persecució religiosa durante la Guerra Civil en la provincia de Córdoba». Cosa que em semblaria molt bé si la seva proposta hagués inclòs, al mateix temps, un record per a les gairebé 10.000 víctimes que la repressió franquista, exercida amb la col·laboració de la mateixa Església, va fer a la província de Còrdova. Deu mil víctimes entre les quals hi havia milers de màrtirs civils: camperols, sindicalistes o mestres, assassinats sense més culpa que haver donat suport a la democràcia, com aquell mestre d'escola, Antonio Muñoz Benítez, afusellat pel doble crim de ser mestre i de proclamar-se racionalista, que va morir cridant: «¡Viva la República!» i «¡Viva la humanidad!».

És justament en aquest altre terreny, el d'establir la naturalesa i el sentit de la violència, que el llibre de Preston no és solament una aportació històrica important, sinó que resulta necessari i indispensable. Si la Guerra Civil només hagués estat una baralla entre dos bàndols intransigents que defensaven

programes polítics igualment menyspreables, tot l'esforç i el sacrifici per la República, els morts com a conseqüència de la guerra i de la repressió, i fins i tot la lluita posterior per a liquidar el franquisme, haurien estat actes sense sentit.

El treball de Preston l'ha dut massa prop de les històries personals dels homes i les dones que van viure aquests esdeveniments per a minimitzar la seva sort en nom de no sé quina concepció d'una ciència abstracta. Quan s'ha conviscut, com ho ha fet ell, i com ens porta a fer-ho als lectors, amb la memòria dels botxins i de les víctimes, en un llibre ple d'històries personals de ferocitat i de sofriment, no es pot eludir l'obligació de preguntar-se per què va passar. Una pregunta que només es pot respondre a partir de l'anàlisi del que va significar, com a projecte de reforma i de progrés, la Segona República espanyola, i de la forma com la dreta va anar acumulant els greuges i l'odi que esclatarien el juliol de 1936.

He de confessar que la meua primera, i agradable, sorpresa en veure aquest llibre va ser justament descobrir l'atenció que posava en l'estudi de la guerra social en els anys de 1931 a 1936, un antecedent sense el qual la revolta militar de 1936 no tindria explicació ni sentit. Preston analitza puntualment els avenços dels dos anys de república d'esquerres, la reacció dels teòrics que preparaven l'extermini, la contraofensiva de la dreta i la llarga preparació que havia de portar a la Guerra Civil. Una seqüència que per molts havia començat ja el 1931, com ho podem veure en el testimoni d'un falangista de Guipúscoa que el 1937 ens explica: «En 1931 hubo cambio político en España, y de entonces acá fue creándose, y adquiriendo luego de día en día mayor ímpetu, la lucha de clases; en esta lucha llevábamos la peor parte las clases burguesas; en el motín callejero, en la discusión de la plaza pública, podía la masa obrera; y uno a uno iban cayendo los contados señoritos que, teniendo la mala suerte de tropezar con un ademán provocador, tuvieran la gallardía de no someterse. Simultáneamente se atacaba a la religión desde el gobierno y desde la calle; era constante el comentario: "Esto no puede seguir así", y yo he de decir que desde el año treinta y uno estaba esperando llegase el momento en que hubiéramos de jugarloslo todo, absolutamente todo».

Potser sí que octubre de 1934 els va donar un nou motiu d'ensurt, però el pla estava clar des del principi. El que calia era impedir que mai més no pogués repetir-se una experiència semblant, liquidant, si calia, tots els elements dirigents de la societat republicana: polítics, sindicalistes, professionals, mestres...

Això estava present des del començament en el programa dels militars. El seu propòsit no es limitava a fer-se amb el poder per tal de canviar el govern, com feien els Espartero o Narváez en el segle XIX. El programa de Mola, el cervell pensant dels dirigents de la revolta, tenia com a objectiu final la supressió de la democràcia: «un corte definitivo, un ataque contrarrevolucionario a fondo» per tal que en el futur no es tornés «a fundamentar el estado ni sobre las bases del sufragio inorgánico, ni sobre el sistema de partidos [...], ni sobre el parlamentarismo infecundo y nocivo». Un programa que havia de dur-se a la pràctica matant tots aquells que es resistissin o que discrepessin, com ho reconeixia ell mateix quan proclamava per Radio Castilla de Burgos que no volia transaccions amb l'enemic: «Quiero derrotarlos para imponerles mi voluntad, y para aniquilarlos».

Quan algú us defensi que tots plegats van ser igualment responsables, feu el favor de fer-li llegir els textos programàtics dels revoltats i invitar-lo a comparar-los amb el pacte-programa del Front Popular, on es diu explícitament: «La República que conciben los partidos republicanos no es una República dirigida por motivos sociales o económicos de clases, sino un régimen de libertad democrática, impulsado por razones de interés público y progreso social».

O feu-lo reflexionar sobre el vuitè punt d'aquest mateix programa, on es diu: «La República tiene que considerar la enseñanza como atributo indeclinable del Estado, en el superior empeño de conseguir en la suma de sus ciudadanos el mayor grado de conocimiento y, por consiguiente, el más amplio nivel moral, por encima de razones confesionales y de clase social», per a la qual cosa començaven compromentent-se a impulsar «la creación de escuelas de primera enseñanza, estableciendo cantinas, roperos, colonias escolares y demás instituciones complementarias».

I comparar-lo amb el que diu un article publicat en els primers dies de la revolta a Sevilla: «No es justo que se degüelle al rebaño y se salven los pastores. Ni un minuto más pueden seguir impunes los masones, los políticos, los periodistas, los maestros, los catedráticos, los publicistas, la escuela, la cátedra, la prensa, la revista, el libro y la tribuna, que fueron la premisa y la causa de las conclusiones y efectos que lamentamos». La matança de mestres va ésser el primer signe d'aquesta actuació. Per posar només dos exemples: a la província de Burgos se n'afusellen d'entrada vint-i-un, a la de Huelva, almenys uns altres vint.

Un moviment que té entre els seus primers objectius el de matar mestres no és solament culpable d'intransigència; no és el de la intransigència el

problema que està en joc. Perquè quan el jesuïta Fernando Huidobro trobava raonable, com ens explica Preston, que es matés «los que desde el periódico, el libro o el folleto han excitado a las masas», hauria hagut d'adonar-se que aquesta condemna s'aplicava també, i sobretot, a aquests «teòrics de l'extermini» que eren el pare Tusquets, Carlavilla o el mateix general Mola.

No se n'adonava perquè la repressió era per als franquistes una tasca de depuració exercida contra una part corrompuda i malalta de la societat i, en conseqüència, no calia ni tan sols disculpar-se'n. Aquesta sagnant funció depuradora era justament un dels objectius essencials d'aquell aixecament militar que Queipo qualificava de «movimiento depurador del pueblo español».

És això també el que permet entendre que se seguís condemnant i matant un cop acabada la guerra. Preston cita aquella declaració feta per Franco el 19 de maig de 1939, el dia de la desfilada de la victòria, quan anunciava que allò que havien vingut a combatre «no se extirpa en un día y aletea en el fondo de muchas conciencias». No es tractava de castigar responsabilitats pels actes realitzats, calia seguir depurant fins a assegurar-se que no restava res en la societat espanyola que pogués pertorbar el proper mil·lenni de l'imperi franquista.

Aquest és un llibre que llegireu amb passió —no feu cas de l'aspecte atemoridor del seu volum; un asseguro que quan el prengueu a les mans us costarà deixar-lo—, que us despertarà fortes emocions, perquè no es pot restar indiferent davant de tanta crueltat, de tant sofriment i de tant heroisme, però que sobretot, així ho espero, ha de servir per a fer-vos reflexionar. Perquè l'objectiu essencial d'aquesta tasca de recuperació de la memòria històrica de la República i de la Guerra Civil és justament el d'ajudar a evitar que mai més no es pugui tornar a manipular-nos. És en aquest sentit que cal dir que Preston ens ha fet un gran servei amb aquest llibre.